

शाहिरी काव्यातील उपदेश

प्रा.डॉ. गजानन पांडुरंग जाधव

मराठी विभाग प्रमुख,
लोकसेवा कला व विज्ञान महाविद्यालय,
गारखेडा परिसर, औरंगाबाद.

मध्ययुगीन कालखंडात शाहिरी काव्याने आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण रचनेमुळे मराठी जनांच्या मनाची पकड घेतलेली दिसते. शाहिरी काव्य म्हटले की, लावण्या व पोवाडे हे दोन काव्य प्रकार आपल्या नजरेसमोर येतात. त्यातल्यात्यात 'लावणी' म्हटले की, शृंगारपर काव्यरचना असाही समज झालेला दिसतो. शाहिरी काव्यात शृंगारपर रचनेचा भरणा अधिक असल्यामुळे सर्वसामान्यांचा असा समज होणे गैर नाही. असे असले तरी शाहिरी काव्यातून शाहिरींनी विविध विषय हाताळलेले दिसतात. यात आध्यात्मिक, पौराणिक, सामाजिक विषयावर, विरहवर्णनपर, शृंगारिक, उपदेशपर, कुटात्म व प्रवासवर्णनपर लावण्याचा समावेश होतो. या सर्व रचनेतून शाहिरींनी जनसामान्यांना करमणुकीबरोबरच आध्यात्मिक विषयावर रचना करून बोध व उपदेश देण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. शाहीर अनंतफंदी, प्रभाकर, रामजोशी, होनाजी बाळा, परशराम, सगनभाऊ या प्रमुख शाहिरींनी आपल्या शाहिरी रचनेत वैविध्य आणून या काव्यास अधिक लोकाभिमुख करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो.

शाहिरींनी सुरवातीच्या काळात शृंगारवर्णनपर रचनेतून जनसामान्यांची करमणूक केलेली दिसते, परंतु उत्तरोत्तर आपल्या रचनेत आध्यात्मिक व उपदेशपर काव्याची भर घालून सर्वसामान्यांना वैराग्याचे महत्व पटवून, आदर्श जीवनाची, नीतितत्वाची जाणीव करून देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. हेच कार्य संतानी आपल्या रचनेतून केलेले असले तरी शाहिरींनीही आपल्या रचनेतून उपदेश देण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. यामध्ये शाहीर अनंत फंदी यांचा 'फटका' प्रसिध्द असून यातून त्यांनी जनसामान्यांच्या मनाचा ठाव घेतलेला दिसतो.

“लंडे गुंडे हिरसेतट्टू हयांची संगत धरु नको
नरदेहासी येऊन प्राण्या दुष्ट वासना धरु नको
भंगी चंगी बटकीसटकी हयांच्या मेळयात बसू नको
बिकट वाट वहिवाट नसावी धोपट मार्ग सोडू नको।”^१

यातून त्यांनी साधा सरळ व्यावहारिक उपदेश केलेला असून अतिशय निर्भिडपणे त्यांनी समाजास फटकारले आहे, त्यामुळेच त्यांचे फटके म्हणजे, ”समाजाला सामाजिक जीवनाचे एक नितिशास्त्रच सांगितल्यासारखे वाटते.”^२

यासारख्या रचनेतून शाहीर अनंत फंदी यांनी काम, क्रोध, मोह, मद, मत्सर या तमोगुणांचा त्याग करून ईश्वरभक्तीत रममाण झालात तरच आपल्याला चौऱ्यांऐशी योनीचा फेरा टळेल असा उपदेश केलेला दिसतो. अनंत फंदींनी सुरवातीच्या काळात तमाशादी कार्यक्रमातून शृंगारिक रचना निर्माण करून जनसामान्यांची करमणूक केलेली दिसते. परंतु उतारवयात त्यांनी कीर्तनकाराचा पेशा स्वीकारून अशा प्रकारचे समाजाभिमुख रचना केलेली दिसते,

“नरदेहामधि येऊन नर हो साधन ऐसे करा
जेणे भवसागर तरुनि सुखे व्हावे पैलतीरा”^३

अशा प्रकारच्या कवनातून संसारात राहून परमार्थ साधावा, दुःखी-शोषितांना आधार द्यावा असा समाजाला उपयोगी पडणारा उपदेश केलेला दिसतो.

शाहिरी रचनेतील इतर शाहिरांच्या तुलनेत 'रामजोशी' हे सुसंस्कृत शाहीर होते, पुर्वार्धित त्यांनी शृंगारवर्णनपर रचना केलेल्या असून आयुष्याच्या उत्तरार्धित परमार्थाकडे वळून अध्यात्म सांगितलेला आहे. म्हणूनच त्यांच्या रचनेत दोन टोकाचा संगम झालेला दिसतो. "पांडित्य आणि पाचकळपणा, विद्वता आणि ग्राम्यता, वैराग्य आणि व्यसनांधता यांचे अलौकिक मिश्रण त्यांच्या चरित्रात आणि कवित्वातही आढळते,"^४ हे त्यांच्या 'कोण्या ग सुभगाची मदनमंजिरी सांग सखे सुंदरी,' ही लावणी आणि 'दो दिवसाची तनु ही साची' या दोन्ही रचनेत कितीतरी अंतर असल्याचे दिसते. यातील एक शृंगार रसात डुबलेली तर दुसरी अध्यात्म सांगणारी रचना आहे. शाहीर रामजोशी व कविवर्य मोरोपंत यांची भेट झाल्यानंतर आपला 'डफ' मोरोपंताच्या पायापाशी फोडून त्यांचे शिष्यत्व पत्कारले अशी आख्यायिका आहे. नंतरच्या काळात कीर्तनकाराचा पेशा स्वीकारून वैराग्यपर, उपदेशपर रचना केलेल्या दिसतात. रामजोशींकडे समयसूचकता आणि शीघ्रकवीत्व हे गुण असल्यामुळे त्यांनी सरस अशा रचना केलेल्या आहेत. बहुरंगी व बहुदंगी जीवन जगून आपल्या काव्यप्रतिभेने अखंड महाराष्ट्राला आपल्या काव्याची मोहिनी टाकलेली दिसते. त्यांच्या समग्र रचनेत लावण्या, आर्या, श्लोक, पदे इ. स्फूट रचनांचा समावेश होतो. 'भला जन्म हा तुला लाभला' ही लावणी ऐकुण मोरोपंतांनी 'रामजोशींना ' कविप्रवर' म्हणून संबोधले.

मोरोपंताचे आदर्श रामजोशींपुढे असल्यामुळे त्यांच्या रचनेत पांडित्याची झलक दिसते. त्याचप्रमाणे अनुप्रास, यमक, भाषेची सजावट व संस्कृत भाषेचा मनोसक्त वापर दिसतो. त्यांच्या रचनेत जनसामान्यांना उपदेश करतांना ते म्हणतात.

“नरदेहामध्ये येऊन गडया त्वां हित केले नाही।

दारधनाचा लोभ सोडशी तर साधल तुज काही ॥”^५

याप्रमाणे सर्वसामान्य जनांची कानउघाडणी करण्याचे कार्य केलेले दिसते.

“जरजन्मधि नरा करुनि घे नरनारायण गडी।

तरिच हे सार्थक मानवकुडी।

बा चौऱ्यांशी लक्षवेळ संसार पडला गळां।

चिंतेचा पिकला मळा।

दान-धनाचा लोभ टाकुनी झटकर हो मोकळा।

हा कसा उकलिशी पिळा”^६

या सारख्या रचनेतून वैराग्याचा उपदेश देऊन मोह-माया-लोभ यापासून मानवाने दुर राहिले पाहिजे व चौऱ्यांशी योनींच्या फेऱ्यातून मुक्ती मिळविण्यासाठी मानव जन्मात चांगले कर्म केले पाहिजे असा उपदेश दिलेला आहे. त्याचप्रमाणे दांभिकतेवर भाष्य करतांना शाहीर राम जोशी म्हणतात.

“ हटातटाने पटा रंगवुनि जटा धरिशी का शिरी।

मठाची उठाठेव का तरी।”^७

याप्रमाणे त्यांच्या रचना दिसतात. सुरुवातीच्या काळात रामजोशी तमाशादी प्रकारातून शृंगारिक लावण्याद्वारे जनसामान्यांची करमणूक करण्याचे कार्य केलेले दिसते. परंतु नंतरच्या काळात त्यांच्यात बदल होऊन समाजास उपदेश देणाऱ्या रचना रचून हरिनामाची गोडी लावण्याचे कार्य केलेले दिसते.

शाहीर सगनभाऊ हे जातीने मुसलमान असूनही मराठी लोकजीवनातील परंपरेचा त्यांच्यावर प्रभाव असलेला दिसतो. यातूनच त्यांच्या रचनेत समाजातील दांभिकता दुर करण्यासाठी काही कवने रचलेली दिसतात. यामध्ये देह नाशवंत आहे. संसारातील सुख, संपत्ती, नाती—गोती या सर्व गोष्टी खोट्या असून अंतसमची याचा काहीच उपयोग होत नाही. त्यामुळे मानवजन्मात आल्यावर परमेश्वर भक्तीचा मार्ग अवलंबिला पाहिजे, नामस्मरण केले पाहिजे या विचारसरणीतून कवने रचलेली आहेत.

“मायबापाचा लौकिक राहिल, असे काही साधन करा।”^८

या सारख्या पदांतून समाजात वावरत असतांना आपले आचरण कसे असावे नाती—गोती सांभाळताना कसे वागावे. याचे समर्पक असे वर्णन शाहीर सगनभाऊंनी केलेले दिसते.

शाहीर हैबती यांचा पिंड आध्यात्मिक असल्यामुळे तत्कालीन समाजात प्रचलित असलेल्या विकृतीवर प्रहार केलेला आहे. समाजातील दांभिकतेवर बोलताना सोन्यावर मातीचा थर साचलेला त्यांना दिसला. त्यामुळे ते समाजास उपदेश करताना म्हणतात.

“येऊन जन्मासी स्वहित कारण।

जाय श्री सद्गुरुला शरण।

जरी तुज आपुले हित व्हावे।

तरीचे संतांचे नित ऐकावे।

असे हे कुठवर तव सांगावे।

मुळ आपुले आधी शोधावे।

जन्म किती फेरे फिरून घ्यावे।

जठर नर की दुःख भोगावे।”^९

याप्रमाणे शाहीर हैबती यांनी समाजास गुरुपरंपरेतील संत महात्म्यांचे महत्व सांगून जन्म—मरणाच्या फेऱ्यातून मुक्तिसाठी नामस्मरणाला महत्व दिलेले आहे.

सामान्यतः शाहिरांनी सुरुवातीच्या आपल्या रचनेतून शृंगारवर्णन करणाऱ्या कवनांची निर्मिती करून जनसामान्यांची करमणूक करण्याचे कार्य केलेले दिसत असले तरी अध्यात्मज्ञान देऊन प्रसंगी व्यावहारिक उपदेश देऊन वैराग्याचेही महत्व पटवून सांगितलेले दिसते. यातून आदर्श जीवन नीतितत्वाची जाणीव सर्वसामान्यांना करून दिलेली आहे. हीच कामगिरी संतांनी आध्यात्मिक रचनेतून केलेली असली तरी शाहिरांनीही आपल्या कुवतीनुसार सर्वसामान्यांना उपदेश देण्याचे कार्य केलेले दिसते.

संदर्भ :

- १) धोंड म.वा. 'मन्हाटी लावणी', मौज प्रकाशन, मुंबई, आवृत्ती तिसरी, फेब्रुवारी २००३, पृ.९०
- २) व्यवहारे चंद्रकांत, 'मराठी शाहिरी वाङ्मयाचे स्वरूप', विश्वभारती प्रकाशन, नागपूर, प्र. आ.१९८८, पृ.६२
- ३) मोंढे म.का., 'अनंत फंदी यांच्या कविता व लावण्या', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १५ जाने २००४, पृ.६९
- ४) केळकर य.न., 'तंतकवी तथा शाहीर', डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, प्र.आ.नोव्हें.१९५२ पुनर्मुद्रण मे.२००८, पृ.५३
- ५) कुलकर्णी वि.म., मोरजे, 'राम जोशीकृत लावण्या', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती सातवी, जुलै २००२, पृ.१०४
- ६) तत्रैव पृ.१०५
- ७) तत्रैव पृ.१०९

- ८) मोरजे गंगाधर,वाडकर,'सगनभाऊकृत लावण्या व पोवाडे',पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २००४, पृ.९९
- ९) चव्हाण शिवाजीराव 'सातारा जिल्हातील आद्य नाटयकलावंत शाहीर हैबती', प्रकाशक,श्रीपाद नारायण नानजकर चिटमीस, प्राज्ञ पाठशाला मंडळ, वाई, प्र.आ. २८ डिसें १९९० पृ.१२४

